

لزوم تصحیح انتقادی دیوان سید حسن غزنوی

عباس بگ‌جانی* - عصمت خوئینی** - مسعود جعفری***

چکیده

سید حسن غزنوی (م ۵۵۶ق) از شاعران توانایی است که شعر و شخصیت او به دلیل زندگی در یکی از پربارترین دوره‌های شعر فارسی، چنان که باید شناخته نشده است. دیوان وی نخستین بار با اشکالات بسیار در سال ۱۳۲۸ش. به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، منتشر شده است. این اشکالات در چند حوزه ذیل قابل بررسی است: شیوه تصحیح (مشخص نبودن نسخه اساس و ترتیب استفاده از سایر نسخه‌ها، مشخص نبودن منبع ابیات و اشعار، نقص نسخه‌ها)؛ نسخه‌بدل‌ها (ذکر نسخه‌بدل‌ها بدون علامت (/ رمز) نسخه، عرضه ناقص نسخه‌بدل‌ها، ترجیح حاشیه بر متن، یکسانی حاشیه و متن)؛ صورت‌های نادرست؛ افتادگی‌ها (اشعار، ابیات)؛ اشکالات کلی (تکرار ابیات و اشعار، غلط‌های چاپی، نداشتن تعلیقات و نقص در نمایه‌های پایانی، استفاده از منابعی با چاپ‌های غیرعلمی). گذشته از نکاتی همچون تعیین و توضیح شیوه مشخص تصحیح و عرضه کامل نسخه‌بدل‌ها با رعایت جانب امانت که از اصول اولیه و بدیهی تصحیح علمی است و قطعاً باید در تصحیح انتقادی این دیوان مد نظر قرار گیرد؛ امروزه نسخه‌هایی معتبر از دیوان این شاعر نیز به دست آمده است که بسیاری از اغلاط، تصحیف‌ها و افتادگی‌های چاپ مدرس را رفع می‌کند. در این مقاله با ارائه نمونه‌های متعددی از کاستی‌های طبع مدرس بر لزوم تصحیح مجدد دیوان سید حسن غزنوی تأکید شده است.

واژه‌های کلیدی

سید حسن غزنوی، دیوان اشعار، نسخه خطی، لزوم تصحیح، تصحیح متون.

* دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسؤول) abbas.begjani@gmail.com

** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی khoeini123@tmu.ac.ir

*** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی jafari@tmu.ac.ir

مقدمه

تصحیح انتقادی و احیای متون یکی از عرصه‌های مهم تحقیق در ادب کهن فارسی است که به ویژه در طی قرن اخیر مورد توجه مصححان برجسته‌ای چون علامه قزوینی، جلال‌الدین همایی، بدیع‌الزمان فروزانفر و دیگران قرار گرفته است. تصحیح و نشر بسیاری از متون گرانقدر گذشته به شیوه‌ای علمی توسط این استادان، زمینه‌ای قابل اعتماد برای تحقیقات دیگر فراهم کرده است. با این همه هنوز هم بسیاری از آثار ارجمند ادب فارسی را می‌توان یافت که به طبع انتقادی نرسیده‌اند و به تصحیح مجدد نیاز دارند. دیوان سید حسن غزنوی (م ۵۵۶ق) یکی از این آثار ارزشمند است.

سید حسن غزنوی مشهور به سید اشرف از شاعران توانایی است که شعر و شخصیت او سبب زندگی در یکی از پربارترین دوره‌های شعر فارسی، چنان که باید شناخته نشده است. دوره‌ای که در آن شاعران بزرگی چون سنایی (م ۵۳۵ق)، خاقانی (م ۵۹۵ق) و نظامی (م ۶۱۴ / ۶۱۹ق) عرصه خودنمایی را بر دیگر شاعران تنگ کرده بودند. با این همه قرائنی موجود است که نشان می‌دهد سید حسن نزد معاصران خود مورد احترام بوده است و شاعران و تذکره‌نویسان پس از او نیز وی را می‌ستوده‌اند. از آن جمله سنایی، از معاصران سید حسن، در کارنامه بلخ (سنایی، ۱۳۴۸: ۱۹۵) از او به عنوان شاعری خردمند و بامعانی یاد کرده است و نیز جمال‌الدین عبدالرزاق (م ۵۸۸ق) که بسیاری از قصاید این شاعر را استقبال کرده است، سید حسن را در کنار رشید و طواط و انوری از جمله شاعرانی دانسته است که در شکوفایی شعر او مؤثر بوده‌اند:

اشرف و وطواط و انوری سه حکیم‌اند / کز سخن هر سه شد شکفته بهارم
(جمال‌الدین عبدالرزاق، ۱۳۲۰: ۲۷۵)

در میان معاصران ما، استاد مدرّس رضوی که خود مصحح دیوان سید حسن بوده است او را از استادانی دانسته است که در بیشتر فنون سخن طبع‌آزمایی کرده است و از عهده همه آنها به خوبی برآمده است (غزنوی، ۱۳۶۲: ۳۹۵). در اهمیت دیوان این گوینده زبردست برای بزرگانی همچون فروزانفر و دهخدا همین نکته بس که هر دو با وجود مشغله‌های علمی دیگر، پس از خواهش مدرّس رضوی از آنها، با دقت تمام دیوان سید حسن را مطالعه کرده، نکات فراوانی را یادآوری نموده‌اند که در پایان دیوان به چاپ رسیده است. استاد صفا نیز سید حسن را از فصحای بزرگ اواسط قرن ششم دانسته است که کلامی سخته و استوار و سبکی مخصوص به خود دارد که بعد از او بر شعر شاعران نیمه دوم قرن ششم تأثیرگذار بوده است (۱۳۷۸: ۲ / ۵۹۲).

پیشینه پژوهش

دیوان سید حسن نخستین بار در سال ۱۳۲۸ش. به تصحیح محمدتقی مدرّس رضوی و بار دیگر، در سال ۱۳۶۲ش. با برخی اصلاحات جزئی به اهتمام محمد روشن منتشر شده است. این تصحیح همراه با مقدمه‌ای در شرح احوال سید حسن، ممدوحان او و بررسی مختصر شعر او شامل ۹۷ قصیده، ۱۸ ترجیع‌بند، ۸۳ غزل، ۴۰ قطعه و ۱۹۷ رباعی به چاپ رسیده است و در طول شصت سال اخیر یگانه مرجع تحقیق درباره این شاعر بوده است. کوشش مرحوم مدرّس در تصحیح دیوان سید حسن با وجود ضعف باصره ستودنی است اما ایشان خود بیش از همه از نقص‌های چاپ خویش آگاه بوده و چندین جا به این نکته اشاره کرده است. وی یکی از علت‌های تعجیل در چاپ این دیوان را با همه نقائص

آن، مجهول‌القدر ماندن سید حسن دانسته، اظهار امیدواری کرده است که بعدها کسانی شیفته شعر وی شوند و با تهیه نسخ قدیمی و کامل و رفع نواقص، چاپ آن را تجدید کنند (غزنوی، ۱۳۶۲: ۴۱۶).

روش پژوهش

موضوع این مقاله بررسی ایرادهای طبع مدرّس است که به روشنی ضرورت تصحیح تازه دیوان سید حسن را نشان می‌دهد. گفتنی است این موارد تنها بخشی از اشکالاتی است که نگارنده در تصحیح تازه خود از این دیوان به آنها برخورده است و در حدّ مجال محدود مقاله آنها را عرضه می‌کند. این اشکال‌ها در چند گروه کلی شیوه تصحیح، نسخه‌بدل‌ها، صورت‌های نادرست، افتادگی‌ها و اشکالات کلی قابل بررسی است.

۱. شیوه تصحیح

از جمله نکات مهم در باب شیوه تصحیح مدرّس رضوی در این طبع، موارد ذیل قابل ذکر است.

۱-۱. مشخص نبودن نسخه اساس و ترتیب استفاده از سایر نسخه‌ها

در مقدمه کتاب هیچ گونه اشاره و نشانه‌ای مبنی بر تعیین نسخه اساس به چشم نمی‌خورد و در باب اهمّیت و اعتبار نسخه‌ها و شیوه استفاده از آنها سخنی به میان نیامده است. مدرّس شیوه خود را در تصحیح، به این صورت خلاصه کرده است که پس از گردآوری اشعار سید حسن از مجموعه‌ها و تذکره‌ها، آنها را با نسخه‌ای از دیوان در کتابخانه آستان قدس رضوی مقابله کرده است و پس از تفکیک قصاید و ترجیعات و جز آنها، برخی از اختلافات نسخ را در ذیل صفحات ذکر کرده است. از آن پس نیز تا هنگام چاپ کتاب هرگاه به نسخه‌ای از اشعار سید حسن برخورده، آنها را با مجموعه خود مقابله کرده است (غزنوی، ۱۳۶۲: ۴۱۴). بنابراین نسخه آستان قدس از نظر وی بهترین و مهمترین منبع در تصحیح دیوان بوده است اما از آنجا که این نسخه به خط نستعلیق غیرمنقوط نوشته شده است مدرّس در موارد بسیاری از آن عدول کرده، روایت نسخه ملک و مجلس را که خواناتر بوده، اختیار کرده است بی آنکه از وجه ترجیح سخنی به میان آورده باشد. چند نمونه:

عجب بماندم سوی سپاه منصورش که هر یکش ده و هر صدش صد هزار شده‌ست
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۷)

نسخه آستان قدس، ص ۱۲: و این یکاد بدم بر سپاه منصورش
اینک ز حسن جلو طاووس کز شرف درگاه تو نشیمن اهل نظر شده است
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۸)

نسخه آستان قدس، ص ۱۲: نشیمن باز ظفر
فرو نگیرد چشم از شعاع چشمه نور
اگر ستاره ز رایش یکی نظر یابد
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۳۶)

نسخه آستان قدس، ص ۳۲: چشمه مهر
حاسدت گرچه ادب نیست بر آویخته باد
به همان رشته که از چاه زنخدان آرد
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۴۱)

نسخه آستان قدس، ص ۳۶: دشمنت گرچه؛ هم بدان رشته

به پیش آسیای آبگون ابر است چون گردی
 که دیده‌ست آسیا هرگز که گرد بحر و بر گیرد؟
 (غزنوی، ۱۳۶۲: ۴۵)

نسخه آستان قدس، ص ۴۰: که گرد از بحر برگیرد

۱-۲. مشخص نبودن منبع ابیات و اشعار

یکی از اشکال‌های طبع مدرس، اشعاری است که در دیوان آمده اما منبع آنها مشخص نیست. مدرس غالباً درباره منبع این اشعار سخنی نگفته است و گاه نیز بدون ذکر مشخصات دقیق آنها به اشاراتی مبهم بسنده کرده است. برای نمونه در بخشی از رباعیات توضیح داده است که «این رباعی‌ها از چند تذکره خطی به دست آمد» (غزنوی، ۱۳۶۲: ۳۴۶) و یا «این رباعی در جنگی به سید حسن و در جنگی دیگر به سید حسن اشرفی^۲ منسوب شده است» (غزنوی، ۱۳۶۲: ۳۴۲). در باب اختلافات کلی نسخه‌ها نیز همین رویه را در پیش گرفته است مثلاً ذیل غزلی اشاره کرده که ابیات این غزل در برخی نسخ، ضمن قصیده هم آمده است (غزنوی، ۱۳۶۲: ۲۸۹).

۱-۳. نقص نسخه‌ها

نسخه‌های مدرس در تصحیح دیوان سید حسن به ترتیب عبارت‌اند از:

- ۱) نسخه کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، به شماره ۱۸۵، سده ۱۳ق.^۳
- ۲) نسخه کتابخانه آستان قدس، به شماره ۴۶۷۳، مورخ ۱۰۱۲ق.^۴
- ۳) نسخه کتابخانه ملک، به شماره ۵۳۰۷/۷، سده ۱۱ق.^۵
- ۴) نسخه کتابخانه مجلس، به شماره ۷۸۸۶، سده ۱۱ق.^۶
- ۵) نسخه متعلق به مهدی بیانی، مورخ ۹۹۵ق.
- ۶) نسخه متعلق به خانلری، مورخ ۱۰۲۸ق.^۷

وی در تصحیح خود از دو نسخه مهم و معتبر دیوان استفاده نکرده است. نخست، دستنویس کتابخانه ملی به شماره ف ۲۲۲۷ که در سال ۱۲۵۲ق توسط کاتبی ناشناس در ۱۵۴ برگ و در ۱۷ سطر بر روی کاغذ فرنگی و به خط نستعلیق کتابت شده است (انوار، ۱۳۵۶: ۵/۳۳۷). این نسخه شامل دو دیوان است. نخست دیوان سید حسن غزنوی که از آغاز تا صفحه ۲۱۲ را شامل می‌شود و پس از آن دیوان سراج قمری که از صفحه ۲۱۲ تا صفحه ۳۰۹ را در بر گرفته است. با این حال فهرست‌نگار متوجه این موضوع نشده است و تنها به معرفی دیوان سید حسن پرداخته است.^۸ مجموع ابیات دیوان سید حسن در این نسخه حدود ۳۵۰۰ بیت است که به این صورت بخش‌بندی شده است: ۱. مقدمه جامع دیوان (ص ۴-۱) ۲. قصائد (ص ۴-۱۳۸) ۳. ترجیعات (ص ۱۸۴-۱۳۸) ۴. غزلیات (ص ۲۱۲-۱۸۴). اشعار بدون رعایت ترتیب حروف تهجی ذکر شده‌اند و در مواردی معدود، کاتب به این بخش‌بندی پایبند نبوده است؛ مثلاً در میان ترجیعات یا غزلیات، قصیده‌ای آورده است. نسخه کتابخانه ملی با وجود کتابت متأخر، به واسطه امتیازهایی مانند ضبط‌های دقیق، اشعار و ابیات تازه، و مقدمه جامع دیوان، اساس تصحیح نگارنده قرار گرفته است.

نسخه دوم دستنویسی از تذکره خلاصه‌الاشعار و زبده‌الافکار تقی‌الدین کاشی است که به شماره ۲۷۲ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود و تاریخ کتابت آن ۱۰۰۷ق است. قطع نسخه رحلی بزرگ در ابعاد ۱۹ × ۳۳س، جلد آن تیماج قرمز و نوع کاغذ آن اصفهانی ضخیم است و اشعار در ۹۸۲ صفحه در ۳۰ سطر و ۴ ستون نوشته شده‌اند. (حائری،

۱۳۵۷: ۲۱ / ۷۰). این دستنویس که حدود ۲۳۰۰ بیت از اشعار سید حسن در آن دیده می‌شود از نظر امتیازهای نسخه‌شناسی پس از نسخه کتابخانه ملی قرار دارد و در برخی موارد که ضبط‌های آن نسخه، غلط مسلّم است در تشخیص ضبط درست و تأیید ضبط نسخه‌های دیگر بسیار راهگشاست.

۲. نسخه بدل‌ها

عرضه نسخه بدل و گزارش روایت‌های متفاوت نسخه‌ها اگر با دقت و امانت کامل انجام گیرد، اصالت نسخه‌ها را نشان می‌دهد و انتخاب ضبط اصیل و صحیح، قدرت فهم و اجتهاد مصحح را خاطرنشان می‌کند. کار مدرّس در این حوزه اشکالاتی دارد که به اجمال به آن اشاره می‌شود.

۲-۱. ذکر نسخه بدل‌ها بدون علامت (/ رمز) نسخه

مدرّس در طبع این دیوان یکی از اصول اولیه تصحیح را نادیده گرفته است یعنی در پای صفحات تنها به ذکر اختلاف نسخه‌ها بسنده کرده و جز در موارد بسیار نادر اشاره‌ای به منبع نسخه بدل‌ها نکرده است. به همین سبب نمی‌توان در باب صحّت و اصالت نسخه‌ها هیچ نظری ارائه داد.

۲-۲. عرضه ناقص نسخه بدل‌ها

مصحح چنان که خود اشاره کرده (غزنوی، ۱۳۶۲: ۴۱۴) تنها «بعضی از نسخه بدل‌ها و اختلافات نسخ» را ذکر کرده است. فارغ از این که معیار وی در گزینش و ذکر این اختلافات روشن نیست؛ با بررسی نسخه‌ها به موارد متعدّدی برمی‌خوریم که بدون هیچ علّتی از ذکر اختلاف نسخ خودداری شده است، درحالی که این موارد جزئی و غیرضروری به نظر نمی‌رسند و گاه حتّی نسبت به متن ترجیح دارند.^۹ ابیات زیر نمونه‌هایی از این مواردند:

شاه‌ها به مجلس تو فرستاد خادم
خطّی چو خطّ دوست که از مشک و شکر است
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۵)

نسخه ملک، ص ۱۲ (مصراع دوّم): مشکى چو خطّ دوست که پُر شهد و شکر است
ترک این گنبد نه پوشش گردان گویند
کم این خانه بی‌روزن بی‌در گیرند
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۵۵)

نسخه ملک، ص ۷۱: پُرروزن
در بزم جام او را عشرت نسیم کن
در رزم تیغ او را نصرت پناه دار
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۷۲)

نسخه آستان قدس، ص ۵۱: نصرت گیاه
الا تا شمع را بینند روشن چون رخ جانان
الا تا نیشکر یابند شیرین چون لب دلبر
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۸۹)

نسخه مجلس، ص ۵۶ (مصراع دوّم): الا تا لعل محبوبان دهد شیرینی شکر
چشم اقبال و دل بخت تو باشد روز و شب
از سواد و از سویدا چشم و دل را افتخار
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۹۲)

نسخه مجلس، ص ۴۷: بخت است و باشد

۲-۳. ترجیح حاشیه بر متن

عرضه متن منقح و پیراسته و ارائه موارد اختلاف نسخ در حاشیه از اصول ضروری تصحیح متن است؛ نسخه‌بدل‌ها غالباً صورت تصحیف‌شده یا مغلوط متن هستند و یا حداقل از نظر تناسب و صحت، در درجه پایین‌تری از متن قرار می‌گیرند. با این حال در تصحیح مدرّس این موضوع در همه جا رعایت نشده است و گاه حاشیه بر متن ترجیح دارد. وی در موارد فراوان روایت نسخه اساس را بی هیچ علتی به حاشیه برده و روایت نسخه‌های دیگر را وارد متن کرده است. به چند نمونه توجه کنید:

مبارک روی محمودت بود زود   که بر ملک سخن یابد امارت
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۸)

نسخه ملک، ص ۲۱: ملک به حق

تا بر سر تو مردم چشمم گلاب ریخت   در آتش فراق دلم همچو مجمر است
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۳)

نسخه آستان قدس، ص ۹: تا بر سر خیال تو چشمم

خشنود باد جانت که از تو به ذات خود   بوده‌ست و هست و باشد خشنود کردگار
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۷۶)

نسخه ملک، ص ۷۹ (مصراع اول): خشنود باد جانت از ایشان که از تو خود

ذات پاکیزه او را ندهد چرخ گزند   فلک آینه‌گون را نکند تیره غبار
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۸۱)

نسخه مجلس، ص ۴۹: بنخار

چو شمع از دیده آب آتشین هر دم فروبارم   چو برق اندر فراق چون برآید دود دل بر سر
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۸۶)

نسخه آستان قدس، ص ۴۴ (مصراع دوم): چو شمع در فراق چون برآید دود از سر

تعالی الله چه ساعت بود کآمد شاه در کابل   خدایش حافظ و ناصر، سپهرش مخلص و چاکر
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۸۷)

نسخه ملک، ص ۸۳: مخلص و یاور (چاکر در متن تکرار قافیه است).

۲-۴. یکسانی حاشیه و متن

یکی از اشکالاتی که گاه در این طبع به چشم می‌خورد، یکسانی روایت برخی از نسخه بدل‌ها با روایت متن است و معلوم نیست این اشتباه که مایه شگفتی مخاطب می‌شود چگونه پدید آمده است. نمونه‌هایی از این موارد در صفحات ۵۶ (بیت ۴)، ۱۵۱ (بیت ۶)، ۱۹۰ (بیت ۶)، ۱۹۱ (بیت ۱۰)، ۲۸۷ (بیت ۱۹)، ۳۳۴ (بیت ۴) دیده می‌شود.

۳. صورت‌های نادرست

مقصود از صورت‌های نادرست ابیات مغشوش و نامفهومی است که تعداد آنها در طبع مدرّس کم نیست. در این

تصحیح ابیات متعددی دیده می‌شود که برخی از آنها ضبط مغلوط و مغشوشی دارند و با علامت (؟) مشخص شده‌اند و برخی دیگر ابیات مبهم و نامفهومی هستند که ظاهراً در نظر مدرّس وجهی داشته‌اند و علامت (؟) ندارند. علاوه بر این، ابیات فراوان دیگری نیز وجود دارد که ضبط آنها بسیار ضعیف به نظر می‌رسد اما چون مدرّس نسخه دیگری در اختیار نداشته، ناگزیر همان ضبط ضعیف را در متن آورده است. در حال حاضر نسخه‌های متعددی از دیوان این شاعر شناسایی شده است که در دسترس مدرّس نبوده‌اند. با تأمل در آنها روایت صحیح و اصیل بسیاری از این ابیات آشکار می‌شود. در اینجا با ذکر نمونه‌هایی از این موارد در طبع مدرّس، صورت صحیح آنها در تصحیح تازه نشان داده شده است.

طبع مدرّس:

چه حاجت است به تیه خیال خویش مرا (؟) که چون ستاره طبع است انتباه تو را
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۵)

تصحیح تازه:

چه حاجت است به تنبیه حال خویش مرا که چون ستاره طبیعی است انتباه تو را
تنبیه (= آگاه کردن) و انتباه (= بیداری، آگاهی) یک بار دیگر در دیوان سید حسن (۱۳۶۲: ۱۹۸) در یک بیت به کار رفته‌اند. بیداری ستاره اشاره به حضور شبانه ستارگان در آسمان است:

حال بی‌خوابی چشم من چه می‌داند کسی؟ کو چو اختر هر شبی تا صبحدم بیدار نیست
(سلمان ساوجی، ۱۳۷۱: ۳۹۰)

طبع مدرّس:

برخور که چار طبع جهان دشمن تو را اندر درون دیده و دل نیش و نشتر است
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۶)

تصحیح تازه:

برخور که چار طبع جهان دشمن تو را اندر دل و دو دیده و در دست و در سر است
«نیش و نشتر» در ضبط مدرّس رضوی تقریباً به یک معنا به کار رفته‌اند و با «چار طبع» لفّ و نشر ناقصی پدید آورده‌اند. علاوه بر این که ارتباط خاصی میان آنها با چار طبع وجود ندارد. حال آن که در تصحیح تازه، لفّ و نشر بیت به این صورت کامل شده است: آتش در دل (کنایه از حسرت و اندوه)، آب در دو دیده (کنایه از اشک و اندوه)، باد در دست (کنایه از بی‌نصیبی)، خاک در سر (کنایه از گرفتاری به مصیبت/ خواری و حقارت).

طبع مدرّس:

ای سخن‌های تو چشمم را روشن کرده وِردم «الحمد لمن أذهب عنا الحزن» است
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۲۴)

تصحیح تازه:

ای سخن‌های تو زای حزنم سین کرده وِردم «الحمد لمن أذهب عنا الحزن» است
روایت تازه علاوه بر ارتقاء غنای موسیقایی بیت از طریق واج‌آرایی و رفع سکنه‌ای که ضبط مدرّس رضوی در وزن بیت به وجود آورده است، هنر سید حسن در مضمون‌سازی با شکل کلمات را نیز به نحو بارزی برجسته‌تر کرده است.

موضوعی که در دیوان او نمونه‌های متعددی دارد ← (غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۲۴، ۱۳۲، ۱۶۴، ۱۹۰).

طبع مدرّس:

چون مدبر بدخو حرمت همه بابت (؟)   رمح گذارند که چو عزم همه سر باد (؟)
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۲۹)

تصحیح تازه:

چون حمله پذیرند چو حزم همه پای‌آند   رمحی که گذارند چو عزم همه سر باد
چنان که دیده می‌شود در چاپ مدرّس رضوی، بیت به همین صورت معشوش آمده است و مصحح در کنار دو مصراع علامت (؟) گذاشته است. تصحیح تازه مشخص می‌کند که بیت در وصف جنگاوری لشکریان ممدوح سروده شده است.

طبع مدرّس:

قمر کو پیکر دیوش نبودی (؟)   زدستی خاک در چشم قمر باد
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۳۰)

تصحیح تازه:

قمر گر پیک دیوانش نبودی   زدستی خاک در چشم قمر باد
ارتباط «پیکر دیو» با «قمر»، در چاپ مدرّس رضوی روشن نیست و موجب اخلاص در معنای بیت شده است. ضبط تازه، به درستی ابهام بیت را برطرف کرده است. تشبیه ماه به پیک از مضامین رایج در شعر فارسی است و در دیوان سید حسن نیز سابقه دارد:

تیر است کاتب تو و برجیس کدخدای   ماه است قاصد تو و خورشید پاسبان
(غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۳۵)

۴. افتادگی‌ها

چنان که گفته شد مدرّس در تصحیح خود از دو نسخه مهم دیوان استفاده نکرده است و این موضوع موجب شده است اشعار و ابیات فراوانی از سید حسن غزنوی از دیوان مصحح او ساقط شود. همچنین در منابع دیگر نیز اشعاری به نام سید حسن آمده است که در طبع مدرّس نشانی از آنها نیست. از آن جمله در کتاب نزهةالمجالس که در حدود یک قرن پس از مرگ سید حسن تدوین شده، ۸۹ رباعی به اسم این شاعر آمده است که از میان آنها تنها ۲۲ رباعی در دیوان چاپی او وجود دارد (شروانی، ۱۳۷۵: ۱۰۰).

۴-۱. افتادگی اشعار

یک قصیده، ۱۰ غزل، ۳ قطعه و یک رباعی در دو نسخه کتابخانه ملی و تذکره خلاصه‌الاشعار وجود دارد که در متن چاپی دیوان نیامده است. قرائن سبک‌شناسی مشابهت تام این اشعار را با سبک سخن سید حسن غزنوی تأیید می‌کند. مطلع این اشعار و شمار ابیات آنها از این قرارند:

قصیده

ألا قُلْ لِدَاعِي الْهَوَى زَمَزَم   و اقبل بأعذب من زمزم (۱۲ بیت)
(نسخه ملی: ۵۲)

غزلیات

یا رب آن خود چه جمال افتاده‌ست (۹ بیت) (نسخه ملّی: ۵۸)	حُسن یارم به کمال افتاده‌ست
دل در هوس آن رخ جاندار بمانده‌ست (۸ بیت) (نسخه ملّی: ۵۹)	دل در خم آن زلف دل‌آزار بمانده‌ست
گوشه‌ای از سبزه و آب روان باید گرفت (۹ بیت) (نسخه خلاصه‌الاشعار: ۲۳)	عاشقان وقت است راه بوستان باید گرفت
نام [و] بانگ حُسن او از ماه تا ماهی گرفت (۹ بیت) (نسخه خلاصه‌الاشعار: ۲۴)	طارم ازرق ضیا ز آن ترک خرگاهی گرفت
جهان در سایه پر کلاهت (۶ بیت) (نسخه ملّی: ۶۰)	زه ای میمون‌لقا خورشید جاهت
هر چند می‌بکوشم فرمان نمی‌برد (۵ بیت) (نسخه خلاصه‌الاشعار: ۳۷)	دل رفت و با خودم بر جانان نمی‌برد
که شادی از دل دانا گریزد (۵ بیت) (نسخه ملّی: ۶۳)	نگار ما چنان از ما گریزد
از همه خلقم تو می‌بایی و بس (۵ بیت) (نسخه ملّی: ۶۵)	ای شده جان با جمالت هم‌نفس
از خود و مستی خود یک دمه انکار آریم (۶ بیت) (نسخه خلاصه‌الاشعار: ۵۱)	خیز تا روی به کار دل و دلدار آریم
یا به زلف کافرش ایمان بده (۸ بیت) (نسخه خلاصه‌الاشعار: ۶۹)	ای دل اندر عشق جانان جان بده

قطعات

ز دست زرافشان ملک عقیق فشانند (۲ بیت) (نسخه ملّی: ۷۳)	حکیم حاذق فرخ‌پی مبارک‌دست
بایدش خواند مرد بر اطلاق (۲ بیت) (نسخه خلاصه‌الاشعار: ۴۶)	نه هر آنکو بود به صورت مرد
دوزبان و دوروی شد به سخن (۲ بیت) (نسخه ملّی: ۸۱)	هر که با تو چو کاغذ و چو قلم

رباعی

بشکفت گل شادی و خار غم رفت وی عیسی شاد مان اگر مریم رفت (نسخه ملّی: ۹۴)	آمد گه سور و نوبت ماتم رفت ای موسی دیر زی اگر آسیه شد

۴-۲. افتادگی ابیات و مصراع‌ها

نسخهٔ ملی و تذکرهٔ خلاصهٔ الاشعار در مجموع ۵۵ بیت تازه دارند که در طبع مدرّس رضوی نیامده است. این افتادگی‌ها در میان قصاید، غزلیات و ترجیعات دیده می‌شوند و به طور کلی دو دسته‌اند: نخست ابیاتی که حذف آنها خللی در معنا یا ساختار شعر ایجاد نکرده است مانند این ابیات که از قصیدهٔ شمارهٔ ۶۶ (غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۳۵) ساقط شده است:

ای مریمت برفته چو عیسی، بسی پبای	وی آسیهت گذشته چو موسی، بسی بمان
نه نیک بی بد و نه وجود است بی عدم	نه روز بی شب و نه بهار است بی خزان

(نسخهٔ ملی: ۴۴)

و یا این بیت که در غزل شمارهٔ ۱۲ (غزنوی، ۱۳۶۲: ۲۶۸) نیامده است:

زلف او جوشن مه گشت و نمی‌دانم هیچ	ماه را باز چو ماهی هوس جوشن چیست
-----------------------------------	----------------------------------

(نسخهٔ خلاصهٔ الاشعار: ۲۰)

اما گروه دوم ابیات و مصراع‌هایی است که حذف آنها معنا یا ساختار شعر را گنگ و مبهم کرده است به ویژه مواردی که در اصل چهار مصراع بوده و با ساقط شدن مصراع‌های دوم و سوم به صورت یک بیت درآمده‌اند. ابیات زیر نمونه‌هایی از این موارد است:

طبع مدرّس:

فلک گر نافه‌ای گردد پُر از مشک	اگر رنگ است آن جز رنگ خون نیست (؟)
--------------------------------	------------------------------------

(غزنوی، ۱۳۶۲: ۲۶۹)

تصحیح تازه:

فلک گر نافه‌ای گردد پُر از مشک	بدین نیکی مدان کو بددرون نیست
که در مشک اجل‌بوی زمانه	اگر رنگ است آن جز رنگ خون نیست

طبع مدرّس:

شاهها چو ملک یافت تو را بهتر از همه	چون مهر سرخ‌روی تو را کرد پادشاه (؟)
-------------------------------------	--------------------------------------

(غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۶۸)

تصحیح تازه:

شاهها چو ملک یافت تو را بهتر از همه	بهتر همی کند به تو و حال تو نگاه
آن سرخ‌روی میوه در آن حوض زر تو را	چون مهر سرخ‌رویی فرمود پادشاه

طبع مدرّس:

ز یزد جان او خواهد همانا	که می‌گردد به گرد بحر و بر باد
--------------------------	--------------------------------

(غزنوی، ۱۳۶۲: ۳۰)

تصحیح تازه:

ز یزد جان او خواهد همانا	که خوش گردد چنان وقت سحر باد
رفیق نام نیکت شد همانا	که می‌گردد به گرد بحر و بر باد

۵. اشکالات کلی

گذشته از اشکالات مهم طبع مدرس که پیش از این گذشت نقص‌های جنبی دیگری نیز در این تصحیح وجود دارد که در اینجا به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۵-۱. تکرار ابیات و اشعار

در طبع مدرس رضوی ابیات مفردی هست که گاه در دو یا سه شعر متفاوت تکرار شده‌اند و چون این تکرارها در اغلب نسخه‌های دیوان دیده می‌شود می‌توان احتمال داد که شاعر به علل مختلف چندبار از آنها استفاده کرده است اما گذشته از این‌ها در برخی موارد چندین بیت از یک قصیده به صورت غزلی مستقل ضبط شده است و این موضوع با هیچ یک از نسخه‌های مورد استفاده مدرس تطابق ندارد. برای نمونه ابیاتی از قصیده ۵۹ (غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۲۰) و قصیده ۶۹ (غزنوی، ۱۳۶۲: ۱۴۳) بار دیگر به صورت غزل‌هایی مستقل (غزنوی، ۱۳۶۲: ۲۸۵؛ ۲۸۹) آمده‌اند.

۵-۲. غلط‌های چاپی

غلط‌های چاپی در طبع نخست دیوان چندان بوده است که مرحوم مدرس غلطنامه مفصلی در ابتدای دیوان آورده است. در چاپ محمد روشن بسیاری از این غلط‌ها اصلاح شده اما هنوز هم غلط‌هایی در متن دیوان دیده می‌شود:

بیت	صفحه	صحیح	غلط	بیت	صفحه	صحیح	غلط
۱۰	۳۲۰	بنده	بند	۳	۶۲	بپرد	ببرد
۹	۳۳۰	دگرگون	دگرگون	۵	۸۸	زیور	زیور
۷	۳۳۵	خط	خط	۱۶	۱۶۱	کنمی	کنمی
۹	۳۳۵	نماندست	نماست	۸	۱۷۰	بارنده	بازنده
۱۱	۳۳۹	سینه	سینه	۱	۳۱۰	قارون	قارون
۱۱	۳۴۱	کنم	کتم	۱۶	۳۱۲	انگبین	انگین

۵-۳. نداشتن تعلیقات و نقص در نمایه‌های پایانی

نمایه‌های پایانی طبع مدرس بسیار مختصر و تنها شامل فهرست اعلام و اماکن و نام کتاب‌ها است و جا دارد که نمایه‌هایی چون احادیث و عبارات عربی، لغات، ترکیبات و تعبیرات، امثال و حکم و... به آن افزوده شود. برای دریافت بهتر متن نیز وجود تعلیقات در پایان دیوان ضروری به نظر می‌رسد.

۵-۴. استفاده از چاپ‌های غیر علمی

بسیاری از منابعی که مدرس در تصحیح دیوان سید حسن به عنوان منابع جانبی از آنها سود جسته است، در زمان وی یا به چاپ نرسیده یا تصحیح قابل قبولی از آنها ارائه نشده بوده است و این موضوع احتمالاً در ورود برخی اشتباهات در کار وی بی‌تأثیر نبوده است. از جمله این منابع می‌توان به این موارد اشاره کرد: لباب‌الأنساب بیهقی نسخه کتابخانه آستان قدس، تذکره عرفات‌العاشقین نسخه کتابخانه ملک، تذکره هفت اقلیم و تذکره آتشکده نسخه کتابخانه سپهسالار، طبقات ناصری و تاریخ فرشته طبع هند.

نتیجه

نخستین تصحیح دیوان سید حسن غزنوی در سال ۱۳۲۸ش. به همت مرحوم محمدتقی مدرس رضوی صورت گرفته است اما به علت اشکالات اساسی از قبیل نامشخص بودن شیوه تصحیح، ذکر نسخه‌بدل‌ها بدون علامت/ رمز نسخه و یا ذکر ناقص آنها، وجود برخی ضبط‌ها و صورت‌های نادرست و سقطات و افتادگی‌ها، کاستی‌های بسیاری در آن راه یافته است. در این مقاله با بررسی مختصر این ایرادات نمونه‌هایی از هریک ارائه شد که ضرورت تصحیح مجدد دیوان این شاعر را آشکار می‌کند.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- «و إن یکاد» بخشی از آیه ۵۱ سوره قلم است که برای دفع چشم‌زخم می‌خوانند و بر کسی یا چیزی می‌دمند.
و إن یکاد همی خواند جبرئیل امین همی دمید بر آن پادشاه ملک‌ستان
(مختاری غزنوی، ۱۳۴۱: ۲۸۳)
- ۲- درباره این شاعر ← (بگ‌جانی، ۱۳۹۱: ۱۹).
- ۳- نسخه کتابخانه سپهسالار به شماره ۱۸۵ شامل دیوان سید حسن غزنوی و عثمان مختاری است و ظاهراً در نیمه اول قرن ۱۳ق، به خط نستعلیق کتابت شده و ۱۲۸۰ بیت از اشعار سید حسن مشتمل بر قصیده، غزل و ترجیع‌بند در آن آمده است. جلد نسخه تیماج و کاغذ آن ترمه است (شیرازی، ۱۳۱۸: ۲/ ۵۸۸).
- ۴- این نسخه به شماره ۴۶۷۳ در کتابخانه آستان قدس رضوی محفوظ است و محمدحسین جُنابذی به تاریخ محرم ۱۰۱۲ق آن را به خط نستعلیق تحریری در ۵۸ برگ کتابت کرده است. جلد نسخه از نوع روغنی بوده و دارای گل و بوته است. نوع کاغذ آن نخودی و جداول آن شنگرف است و کاتب مطالب را در متن و هامش هر صفحه نگاشته است. در این نسخه ۴۵۰۰ بیت از اشعار سید حسن به همراه مقدمه جامع دیوان آمده است (فاضل، ۱۳۵۴: ۷/ ۳۹۷).
- ۵- نسخه کتابخانه ملک به شماره ۵۳۰۷، مجموعه‌ای از دواوین سی سراینده از جمله سید حسن غزنوی است. این نسخه در سده ۱۱ق بر روی کاغذ ترمه و در ۳۸۷ برگ ۳۱ سطری کتابت شده است. ابعاد آن ۲۵ × ۱۷ و نوع جلد آن تیماج یشمی سیر و ضربی است. نسخه مذکور حدود ۳۸۰۰ بیت از اشعار سید حسن را در بر دارد (افشار، ۱۳۷۰: ۸/ ۲۸۱).
- ۶- نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۷۸۸۶، مجموعه‌ای از دواوین ازرقی هروی، حسن غزنوی، اثیر اومانی، مختاری غزنوی و... است. این نسخه به خط نستعلیق در ۳۷۱ برگ و احتمالاً قرن ۱۱ق نوشته شده است و در ابتدای هر رساله فهرستی از قصائد و سپس کتیبه‌ای مرصع و مذهب وجود دارد که نام شاعر به رنگ لاجوردی در داخل آن نوشته شده است. در این نسخه حدود ۴۵۰۰ بیت از اشعار سید حسن در ۳۹ برگ کتابت شده است (صدرایی خوبی، ۱۳۷۶: ۲۶/ ۳۶۲).
- ۷- دو نسخه اخیر چنان‌که از توضیح مدرس رضوی (غزنوی، ۱۳۶۲: ۴۱۲) برمی‌آید در تملک شخصی بوده‌اند و امروز هیچ نشانی از آنها در دست نیست.
- ۸- این نسخه، نخستین بار در جلد پنجم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی معرفی شده که در سال ۱۳۵۶ش (۲۸ سال پس از چاپ دیوان) به طبع رسیده است و احتمالاً در این زمان بوده است که مدرس رضوی از آن اطلاع یافته و به بررسی آن پرداخته است. مدرس در بررسی این نسخه اشعاری از دیوان سراج قمری را در انتهای این نسخه یافته و چندی بعد یدالله شکری - مصحح دیوان این شاعر - را از این موضوع آگاه کرده است. ← (قمری، ۱۳۶۸: ۵۲)
- ۹- مرحوم مدرس در تصحیح دیوان انوری نیز همین روش را به کار بسته است. ← (انوری، ۱۳۶۴: ۱/ ۱۵۰)

منابع

- ۱- اشرفی سمرقندی، اشرف‌الدین. (۱۳۹۱). دیوان، تصحیح عباس بگ‌جانی. امید سروری، تهران: کتابخانه مجلس.
- ۲- افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه. (۱۳۵۴). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۲، تهران: کتابخانه ملک.
- ۳- انوار، سید عبدالله. (۱۳۵۶). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران، تهران: کتابخانه ملی.
- ۴- انوری، اوحدالدین علی. (۱۳۶۴). دیوان، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
- ۵- جمال‌الدین عبدالرزاق. (۱۳۲۰). دیوان، تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران: چاپخانه ارمغان.
- ۶- حائری، عبدالحسین. (۱۳۵۷). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران: کتابخانه مجلس.
- ۷- سلمان ساوجی. (۱۳۷۱). دیوان، تصحیح ابوالقاسم حالت، به کوشش احمد کرمی، تهران: انتشارات ما.
- ۸- سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۴۸). مثنوی‌های حکیم سنایی، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
- ۹- شروانی، جمال خلیل. (۱۳۷۵). نزهةالمجالس، تصحیح محمدامین ریاحی، تهران: انتشارات علمی.
- ۱۰- شیرازی، ضیاءالدین حدائق. (۱۳۱۸). فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، تهران: کتابخانه مجلس.
- ۱۱- صدرایی خویی، علی. (۱۳۷۶). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران: کتابخانه مجلس.
- ۱۲- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات در ایران، تهران: فردوس.
- ۱۳- غزنوی، سید حسن. (۱۳۶۲). دیوان، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران: اساطیر، چاپ دوم.
- ۱۴- فاضل، محمود. (۱۳۵۴). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ج ۷، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ۱۵- قمری آملی، سراج‌الدین. (۱۳۶۸). دیوان، تصحیح یدالله شکری، تهران: معین.
- ۱۶- مختاری غزنوی، سراج‌الدین عثمان. (۱۳۴۱). دیوان، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

دستنویس‌ها

- ۱- غزنوی، سید حسن. (سده ۱۱ق). دیوان، کاتب ناشناس، کتابخانه ملک، شماره: ۵۳۰۷/ ۷.
- ۲- ----- (سده ۱۱ق). دیوان، کاتب ناشناس، کتابخانه مجلس، شماره: ۷۸۸۶.
- ۳- ----- (۱۰۰۷ق). خلاصه‌الشعار و زیده‌الافکار، کاتب ناشناس، کتابخانه مجلس، شماره: ۲۷۲.
- ۴- ----- (۱۰۱۲ق). دیوان، کاتب محمدحسین جُنابذی، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره: ۴۶۷۳.
- ۵- ----- (۱۲۵۲ق). دیوان، کاتب ناشناس، کتابخانه ملی، شماره: ف۲۲۲۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی